

ن. گ. کوزانووا

ترجمه: ابوالفضل آزموده

تجارت ایران و روسیه در سالهای دهه سوم و چهارم قرن هیجدهم

(جدولها در انتهای مجله چاپ شده است)

در آرشیو دولتی ایالت حاجی طرخان (هشترخان) و در قسمت اسناد موجود در کنجینه شماره ۳۹۴ پرونده ۱۰۸۹ لیست جامعی نگه‌داری می‌شود که مربوط به تجارت ایران و روسیه در سالهای ۱۷۳۷ الی ۱۷۴۴ میلادی است. این سند براساس گزارشهای گمرکی حاجی طرخسان و پتربورگ و احتمالاً برطبق دستور خاص دولت روسیه که منافع خاصی را در جریان مسئله تناسب صادرات و واردات دنبال می‌نموده، تنظیم شده است.

ظاهراً جدول مذکور برطبق دستورالعمل دقیق تهیه و تنظیم شده است. در این جدول جزئیات پیش‌بینی شده و محاسبه جمع عوامل و موارد گوناگون گردش کالا دقیقاً منعکس می‌باشد.

جدول جامع شامل بیست برگ (۱۷۳ الی ۱۹۳) است. در بالای قسمت اول، سال و سپس فهرست انواع عوارض گمرکی قابل وصول از کالاهای تجارت شرقی، روسی و اروپای غربی ذکر شده است. در همین جا معلوم می‌شود که چه بازرگانانی در تجارت ایران و روسیه شرکت داشته‌اند. در قسمت دوم جدول مبلغ ارزش کالاهای ارسال شده از روسیه به ایران و میزان عوارض گمرکی قابل وصول برحسب روبل و کوپیک ذکر شده است. قسمت سوم به همان ترتیب قسمت دوم می‌باشد، منتسب مربوط به کالاهای وارداتی از ایران و در دو بخش مجزا است: بخش اول: «برای تجارت داخلی» و بخش دوم: «برای صدور از بندر سن پتربورگ».

سند مذکور دارای جمع کل گزارش تجارت ایران و روسیه از سال ۱۷۳۷ الی ۱۷۴۴ و به تفکیک هم‌ساله است بوده و در پایان جمع‌بندی می‌شود. در این جدول تناسب صادرات و واردات، حجم کالاهای صادراتی و وارداتی و حقوق گمرکی برحسب روبل مشخص می‌باشد.

در قسمت نتیجه‌گیری سند مذکور می‌توان چنین قضاوت نمود که دولت همچنین در پی آمار و ارقام مقایسه‌ای عوارض گمرکی در روسیه و ایران نیز بوده است. مع الوصف سند مذکور برطبق گزارش پاسخگوی چنین مسئله‌ای

نبوده است.

نظر به اینکه در این سند عمدتاً سخن از ورود کالا از پتربورگ و خروج از آن می‌بود، لذا اطلاعات مذکور، مقدم به همه، مربوط به وضع تجارت ترانزیتی ایران می‌باشد. آنها تأیید می‌کنند که در سالهای دهه سوم و دهه چهارم قرن هیجدهم تنها راه ترانزیت عبور کالا از شرق به غرب از راه روسیه، از طریق پتربورگ بوده است، در صورتیکه در قرن هفدهم راه عمده ترانزیتی عبور کالا از خاک روسیه از طریق آرخانگلسک و نووگورود کبیر بود.

تجزیه و تحلیل جدول جامع مورد بحث امکان می‌دهد تا به بعضی نتیجه‌گیریهای مقدماتی درباره وضع تجارت ایران و روسیه در سالهای دهه سوم و چهارم قرن هیجدهم دست یافت؛ زیرا این سند، صرف نظر از ارزش استثنائی و خاص آن، اطلاعات کافی در اختیار ما نمی‌گذارد. به عنوان مثال، در این سند اطلاعات مربوط به ساختار صادرات و واردات، به استثنای چند مورد یادآوری درباره خروج ابریشم، اصلاً وجود ندارد.

طبق مطالب مندرج در جدول جامع می‌توان بسه نقش گروههای مختلف بازرگانان، اعم از روسی و شرقی و همچنین بازرگانان کمپانی انگلیسی در این بسط و توسعه تجارت ایران و روسیه در دهه سوم و چهارم قرن هیجدهم پی برد. در این جدول ذکر شده است که تجار خیوه و بخارا نیز، علاوه بر تجار روسی، ایرانی، ارمنی و هندی، در تجارت ایران و روسیه شرکت داشته‌اند و در ضمن حضور تجار ترکیه هم در این تجارت به چشم می‌خورد.

جدول شماره ۱ را به منظور روشن ساختن مطلب مورد بحث در اینجا نقل می‌کنیم که حاکی از سهم تجار کشورهای مختلف در امر صادرات کالا از ایران به پتربورگ می‌باشد. در این جدول بخوبی مشهود است که در امر صادرات کالاهای ایرانی، تجار ارمنی، همانند قرن هفدهم، دارای نقش اساسی و عمده بوده‌اند. سهم آنان در صادرات ایران به روسیه ۳۷ درصد بوده و در پشت سر آنان تجار ایرانی با سهم ۲۴ درصد، هندی بیش از ۱۵ درصد، روسی بیش از ۱۴ درصد قرار دارند. سهم تجار انگلیسی در صادرات ایران غیر قابل ملاحظه بوده و رقمی کمی بیشتر از ۴ درصد را تشکیل می‌دهد.

ارقام مندرج در جدول شماره ۲ که مربوط به واردات از طریق پتربورگ به ایران می‌باشد، اطلاعات مربوط به نقش گروههای مختلف بازرگانان در تجارت ایران و روسیه در سالهای مذکور را تکمیل می‌نمایند.

تجار ارمنی چه در صادرات کالا از ایران و چه در واردات کالا از پتربورگ به ایران مقام اول را داشته‌اند؛ سهم آنان از این باب ۶۰ درصد کل واردات ایران از روسیه بوده است. بازرگانان انگلیسی با سهم بیش از ۱۶ درصد دارای مقام دوم بوده و سپس بازرگانان روسی با سهم حدود ۱۱ درصد و هندی با سهم ۸ درصد در پشت سر آنها قرار داشته‌اند. سهم تجار ایرانی فقط ۴

درصد بوده که در مقام آخر قرار داشته‌اند. نتایج ارقام و اطلاعات مقایسه‌ای مربوط به شرکت گروه‌های مختلف تجار در تجارت و مقدار کالاهای وارداتی و صادراتی از ایران (برحسب حجم پولی) در سالهای مذکور کاملاً مشهود و گویاست.

صادرات		واردات	
تجار روسی	۴۴۲۱۵۲ روبل ۹۴ کوبیک	تجار روسی	۶۳۲۴۹۴ روبل ۸۱ کوبیک
تجار ارمنی	۲۴۸۴۰۴۲ روبل ۵۱ کوبیک	تجار ارمنی	۱۵۹۸۹۴۳ روبل ۴ کوبیک
تجار ایرانی	۱۷۲۵۱۷ روبل ۸۳ کوبیک	تجار ایرانی	۱۰۴۳۲۱۸ روبل ۵۳ کوبیک
تجار هندی	۳۱۲۹۲۲ روبل ۹۶ کوبیک	تجار هندی	۶۶۱۰۸۳ روبل ۵۹ کوبیک
تجار انگلیسی	۶۹۸۱۳۳ روبل ۹۲ کوبیک	تجار انگلیسی	۱۷۵۳۱۶ روبل ۳۲ کوبیک

از ارقام فوق معلوم است که تجار ایرانی در مقام اول و سپس تجار هندی و روسی قرار دارند که مبالغ صادراتی آنان پیراتب بیشتر از مبالغ وارداتی است. تجار ایرانی به‌عنوان مثال شش برابر بیش از مبلغ وارداتی (برحسب روبل) کالا صادر کرده‌اند که بدون شک از نظر اقتصادی به نفع ایران بوده است.

تجار ارمنی و انگلیسی، در مقایسه با آنچه که از ایران خارج کرده‌اند، بیشتر کالا وارد ایران نمودند و در مقایسه با تجار ایرانی، هندی و روسی بیشتر در ورود کالا به ایران نقش عمده داشته‌اند. به‌عنوان مثال انگلیسی‌ها به میزان چهار برابر کمتر از آنچه که وارد کرده بودند، کالا خارج نمودند که به‌عبارتی دیگر نقش آنان در صادرات کالا از ایران، در مقایسه با ورود کالا به ایران، چهار برابر کمتر بوده است.

ارقام مندرج در جدول جامع مورد بحث امکان می‌دهد تا درباره سیاست گمرکی دولت تزاری نیز به قضاوت نشست. میزان عوارض گمرکی چه برای کالاهای وارداتی و چه صادراتی یکسان بود، ولی تفاوت بین میزان عوارض گمرکی از تجار روسی و شرقی از یکطرف، و از کمپانی انگلیسی از طرف دیگر، بسیار قابل ملاحظه بود. سهم عوارض گمرکی از تجار روسی و شرقی یک‌هفتم کل مبلغ کالاها بود، در صورتیکه سهم عوارض گمرکی بازرگانان انگلیسی را یک‌سیزدهم تشکیل می‌داد. این امر یکبار دیگر تأیید می‌نماید کم سیاست تشویق تجارت بازرگانان روسی و شرقی در مقایسه با بازرگانان اروپای غربی وجود داشته است.

قرارداد خاص روس و انگلیس، منعقد در سال ۱۷۳۴ میزان عوارض گمرکی قابل وصول از کالاهای بازرگانان انگلیسی را مشخص و تنظیم نمود.

این میزان عوارض گمرکی ۳ درصد کل ارزش کالا بوده که در پتربورگ به «یفیموک» (سکه نقره) با احتساب هر «یفیموک» ۱۲۵ کوییک و در حاجی طرخان به پول روسی پرداخت می‌شده است.

در اینجا باید مطلب دیگری را نیز در نظر داشت و آن اینکه عوارض گمرکی از کالاهائی که توسط انگلیسی‌ها وارد و خارج می‌شد، به‌طور منظم و مرتب و بدون تغییر دریافت می‌شده، ولی عوارض گمرکی از کالاهای تجار روسی و شرقی که به ایران صادر می‌شده است تا صدور دستور خاص، دریافت می‌شد یا نه، معلوم نیست. جالب توجه اینست که چنین تذکراتی بارها تکرار می‌شده و معمولاً در جاهائی مشاهده می‌شود که صحبت از حمل کالا به ایران است. این امر امکان می‌دهد تا متصور بود که دولت روسیه برای تشویق فروش کالا به ایران از تعویض و تغییر و لغو حقوق گمرکی برای کالاهای تجار روسی و شرقی استفاده می‌نموده است. به عبارت دیگر، دولت روسیه بسیار مایل به صدور کالا به ایران در قبال صدور کالا از ایران بوده است.

در این موضوع نمونه دیگری نیز وجود دارد که بسیار جالب توجه می‌باشد. در نیمه اول قرن هیجدهم، دقیقاً به همان نحو قرن هفدهم، کالاهای متعلق به شاه ایران بدون عوارض گمرکی وارد می‌شد. در سال ۱۷۷۴ ترتیب موجود مربوط به تسهیلات درباره واردات و صادرات کالاهای شاه ایران به روسیه نقض گردید. در یکی از اسناد مربوط به ورود کالاهای دربار ایران به دستور خاص استناد می‌شود: «طبق دستور صادره از دفتر ایالتی حاجی طرخان، بتاريخ ۲۳ ژوئیه سال ۱۷۴۴ مقرر شده است که کلیه حقوق و عوارض گمرکی بطور کامل دریافت شوند که دریافت شد...»^{۸۰}

ظاهراً دولت روسیه تصمیم گرفته بود که روند قدیمی واردات بدون پرداخت حقوق و عوارض گمرکی کالاهای «شاهانه» را قطع کند، زیرا این امر باعث خسران جبران‌ناپذیر خزانه دولت بوده و باعث نارضایتی حتمی از طرف «مهمانان نامی» روسیه می‌شد.

در جدول شماره ۲ نتایج لیست جامع و ارقام تمامی سند بطرز مشهودی جمع‌بندی می‌شود و به صورت تابلو تجارت ایران و روسیه، بطور همه‌ساله از سال ۱۷۲۷ الی ۱۷۴۴ میلادی، مجموعاً در این دوره مجسم می‌گردد.

آینده: به ضرورت گفته می‌شود که صورت‌عملهای مال‌التجاره که از روسیه به آذربایجان آورده یا برده می‌شد (ظاهراً سال ۱۲۹۹ قمری) به‌طبع رسیده و در مجله راهنمای کتاب جلد ۱۹ (ص ۹۱۵) تجدید چاپ شده است.

حاشیه‌ها

- ۱- آرشیو دولتی ایالت طبرستان، کنجینه ۳۹۴، پرونده ۱۰۸۹، برگ ۱۹۳.
- ۲- در همانجا، برگ ۱۸۷.
- ۳- در همانجا، برگهای ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۸۹.
- ۴- در همانجا، برگ ۱۸۸.
- ۵- در همانجا، برگهای ۱۷۶، ۱۸۱.
- ۷- در همانجا، برگ ۱۹۲.
- ۶- در همانجا، برگهای ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۹۱.

آینده: در مورد تجارت میان روسیه و ایران و روسیه رساله محققانه‌ای در زبان انگلیسی نوشته شده است.

چند یادآوری

● این کلمات که آخرین سطر صفحه ۴۸۵ (شماره پیش) بود از آن افتاده است: می‌دانیم بی‌شباهت نیست. نام کتاب مورد معرفی و مشخصات آن چنین است:

Khazar Studies An · historico-Philological inquiring into the Origins of the Khazars. By P. B. Golden. Budapest, 1980, 2 vols.

● در صفحه ۶۴۰ (شماره پیش) چندبار نام دکتر عبدالله معظمی به اشتباه چاپی منتظمی شده است.

● نام آقای دکتر عبدالرضا هوشنگ مهنوی در صفحه ۴۲۴ (شماره پیش) به اشتباه «انصاری» چاپ شده است.

● زیر شعر آقای عبدالحسین فرزین در صفحه ۴۴۵ (شماره پیش) این عبارت افتاده است: شعر به اقتضای قطعه زیبا و پر از احساسی است که ابراهیم صهبا سروده و چند سال پیش درین مجله به چاپ رسیده بود.

● قطعه دوستی که در صفحه ۶۶۶ (شماره پیش) چاپ شد از جرج الیوت است و مرحوم مجتبی مینوی در نو روز ۱۳۲۴ آنرا ترجمه کرده است.

● یادداشت «در باره زبان مردم لارک» صفحه ۶۵۰ (شماره پیش) نوشته آقای احمد اقتداری است.